

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

VI. ODSJEK

ALISA ŠEPIĆ

ODGOJ KROZ GLAZBU

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU MUZIČKA AKADEMIJA

VI. ODSJEK

ODGOJ KROZ GLAZBU

DIPLOMSKI RAD

Mentor: red. prof. Marija Čepulić

Student: Alisa Šepić

Akademska godina: 2016./2017.

ZAGREB, 2017.

DIPLOMSKI RAD ODOBRILO MENTOR

red. prof. Marija Čepulić

Marija Čepulić

Potpis

U Zagrebu, 04.07.2017.

Diplomski rad obranjen, 07.07.2017., ocjenom: *vrlo dobar (4)*

POVJERENSTVO:

1. Marija Čepulić
2. Andrija Čepurić
3. J. Marija
4. ...
5. ...

OPASKA:

PAPIRNATA KOPIJA RADA DOSTAVLJENA JE ZA POHRANU KNJIŽNICI MUZIČKE
AKADEMIJE

Sadržaj

PREDGOVOR	
1. Uvod	6
2. Znanost o odgoju i obrazovanju	7
3. Povijest pedagogije	8
3.1. Odgoj kroz povijesna društva	8
3.1.1. <i>Spartanski odgoj</i>	8
3.1.2. <i>Atenski odgoj</i>	8
3.1.3. <i>Rimski odgoj</i>	9
3.1.4. <i>Odgoj u feudalno doba</i>	9
4. Odgoj	9
4.1. <i>Odgoj – Učenje - Obrazovanje</i>	10
4.2. <i>Strategije i metode odgoja</i>	11
4.3. <i>Odgoj u obitelji i obiteljska pedagogija</i>	12
4.4. <i>Kvalitetni odnosi u obitelji</i>	14
4.5. <i>Socijalizacija</i>	15
5. Alati za uspješne rezultate	16
5.1. <i>Moć pohvale</i>	16
5.2. <i>Ustrajnost</i>	17
5.3. <i>Kažnjavanje ili disciplina?</i>	17
5.4. <i>Biti uzor</i>	18
6. Kako se ponašati prilikom nastupa?	18
6.1. <i>Strah i trema</i>	20
6.2. <i>Disanje</i>	22
7. Izazovi za nastavnike 21. stoljeća	23
8. Zaključak	25
Bibliografija	

PREDGOVOR

Ovu temu, odabrala sam isključivo zbog toga što sam već od malih nogu znala da želim podučavati. Moja me profesorica, Marija Čepulić, tijekom mog akademskog obrazovanja inspirirala na odgojni pristup prema samome sebi, a u budućnosti i prema učenicima. Još za vrijeme studija pružila mi se prilika da podučavam nekoliko učenika osnovne škole. Tada sam uvidjela važnost i povezanost odgojnog i obrazovnog procesa. To su procesi koje ponekad nije lako ostvariti. Čovjek se treba stalno preispitivati i tražiti nova rješenja i nove mogućnosti. Shvatila sam koliko je naša zadaća u ulozi profesora velika i odgovorna. Voditi nekoga glazbenim putem i dovesti ga do cilja, odgojiti umjetnika. Taj put je satkan od mnogih izazova i teškoća, ali se na kraju svakako isplati ulagati u buduće generacije.

I sama djeca su me motivirala da se posvetim istraživanju najboljeg pristupa podučavanja kako bih učenje prenijela na jednostavan, zanimljiv i svakom prihvatljiv način. Tako svijetu ostavljamo dio sebe, trag koji se prenosi s generacije na generaciju.

Posebno bih se zahvalila mojoj dragoj profesorici Mariji Čepulić, koja me svojim veselim, dragim, strpljivim pristupom vodila do kraja mog obrazovanja. S velikim osmjehom i još većim srcem pomogla mi je u mojim izazovima, pronalaženju rješenja i potakla me na razmišljanje o mnogim pitanjima o kojima ću pisati u daljnjem tekstu.

1. Uvod

Tijekom mog obrazovanja susretala sam različite mentore i profesore. Od svakog se moglo ponešto naučiti. Od nekih sam naučila kako se ne treba ponašati, neki su me profesori svojim ponašanjem, stavom i pogledom na životne situacije motivirali da budem bolja učenica i bolja osoba. Znala sam od malena čime ću se baviti i koji je moj životni poziv. U želji da budem profesorica koja će motivirati svoje buduće učenike, profesorica koja će utjecati na njih da budu bolji u svakom pogledu odlučila sam istražiti i produbiti svijest o životnom obrazovanju koje nas prati od ranih godina života.

Imala sam priliku godinu dana podučavati nekolicinu djece osnovne glazbene škole. U svom radu primjećivala sam i testirala kako različiti pristupi prema djetetu vode do željenog ili neželjenog ishoda. Shvatila sam da je svako dijete potencijal i dragulj kojeg treba oblikovati. Potrebno je puno ljubavi, razumijevanja i dakako vremena. Taj period donio mi je divne spoznaje. Cijeli rad prožet je osobnim iskustvom, načinima i spoznajama do kojih sam došla i koje sam testirala. Vjerujem da je najljepše raditi s djecom ako im dopustimo da i oni nas nečemu poduče. Djeca još uvijek imaju ono što smo mi odrasli možda donekle izgubili; iskrenost, mudrost i autentičnost. Djeca su spontana, hrabra i nedužna.

Moj cilj kao odgajateljice i buduće profesorice usmjeren je na odgajanje boljih ljudskih bića, osposobljavanje za produktivan, ispunjen i kreativan život, prihvaćanje životnih izazova te za konstruktivno sudjelovanje u zajednici.

Nadam se da će ove spoznaje možda nekoga potaknuti da si postavi pitanje kako bi mogao bolje podučavati.

2. Znanost o odgoju i obrazovanju

Pedagogija je znanost o odgoju. Odgoj je proces i rezultat tog procesa. Odgoj je komunikacija koja treba omogućiti najbolje ostvarivanje individualnih mogućnosti svakog čovjeka. Odgoj je društveni odnos. Odgoj je formiranje. Društvene se znanosti bave proučavanjem društvenog života ljudi i pojedinaca, među koje se ubrajaju psihologija, sociologija, obrazovne znanost itd. U većini europskih jezika uz pojam odgoj veže se i pojam obrazovanje. Dakle, pedagogija proučava odgojno-obrazovni proces. Uz taj proces važni su pojmovi nastava, znanje, vještine, navike, sposobnosti i drugi ishodi odgoja i obrazovanja. Otkriti, objasniti, regulirati i predviđati – osnovne su aktivnosti pedagoga.

Kao što je rekao poznati švicarski pedagog Johan Heinrich Pestalozzi, ljudska jedinka treba učiti glavom, srcem i rukama. Zagovornici su npr. Montessori ili waldorfska pedagogija, slobodne škole u Njemačkoj itd. Ovo su područja učenja i odgoja koja su oni zagovarali: kognitivno, afektivno i psihomotoričko područje učenja i odgoja. Kognitivni razvoj i učenje odnose se na stjecanje znanja i kognitivnih sposobnosti (glava). Afektivno područje podrazumijeva učenje, usvajanje osnovnih ljudskih vrijednosti, učenje socijalnih vještina, kontrolu emocija i sl. (učenje srcem). Psihomotoričko se područje odnosi na učenje vještina i navika, kojih ima u kognitivnom i motoričkom području (učenje rukama, učenje djelovanjem).

Treba težiti jedinstvu odgoja i obrazovanja. Spoznavanje samog sebe je ono što učitelj treba i može dati učeniku. Marko Fabije Kvintilijan, poznati rimski retoričar i pedagog, upozorava na potrebu uporabe različitih nastavnih metoda u poučavanju, uz poštovanje karaktera i specifičnih sposobnosti učenika, uspoređuje ulogu učitelja kao drugoga djetetova roditelja. Smatrao je da se učitelji trebaju osposobiti za poznavanje osobina i sposobnosti djeteta te im prilagoditi zahtjeve koji im se nameću. Isticao je potrebu motivacije učenika tako da im učitelj nastavne sadržaje predoči na zanimljiv način.

3. Povijest pedagogije

Odgoj potječe od nastanka prvih zajednica. Od pojave prvih hominida¹ pa do današnjega suvremenog čovjeka. Naš evolucijski razvoj vezan je za sposobnost suživota, suradnje, učenja, dijeljenja, pomaganja i igre s drugim osobama. U tim prvim zajednicama odgoj je podrazumijevao oponašanje radnji i postupaka starijih članova plemena. Njezino preživljavanje ovisilo je isključivo o sposobnosti svih članova. Prvotni su učitelji u zajednicama bili stariji članovi plemena i/ili roditelji uz koje su djeca učila potrebne vještine kako bi preživjela. Važno mjesto u začecima odgoja imaju procesi inicijacije u plemenima gdje su članovi trebali dokazati da su spremni preuzeti odgovornost za razvoj svoje zajednice.

3.1. *Odgoj kroz povijesna društva*

3.1.1 *Spartanski odgoj*

Sparta je bila vodeća sila na grčkom otoku Peleponezu, a glavna zadaća je bila obraniti svoj teritorij. U skladu s time, odgoj je bio u funkciji obrane države. Karakteristike spartanskog odgoja: kruto kažnjavanje, šibanje za najmanji propust, pozornost se posvećivala tjelesnom aspektu, a manje čitanju i pisanju. Cilj je bio odgojiti snažnog i hrabrog vojnika.

3.1.2 *Atenski odgoj*

Atena je bila bogato i kulturno središte Grčke i privlačila je najbolje filozofe, umjetnike i znanstvenike. Odgoj se temeljio na razvoju mlade osobe s istaknutim mentalnim, fizičkim i moralnim osobinama, odnosno osoba koja će biti koristan građanin zajednice. U to vrijeme djelovali su najveći filozofi poput Talesa, Sokrata, Platona i Aristotela.

¹ Hominidi su veliki čovjekoliki majmuni, porodica u koju se pored orangutana, gorile i čimpanze, ubraja i čovjek (*Homo sapiens*).

3.1.3. Rimski odgoj

Rimljani su posvećivali veliku pozornost odgoju. Odgoj je bio karakterističan za bogate čija su djeca imala svojega učitelja koji ih je poučavao kod kuće. Siromašni građani Rima učili su samo čitati i pisati. Odgoj se temeljio na atenskim temeljima.

3.1.4 Odgoj u feudalno doba

Crkva je imala važnu ulogu u odgoju te je osnovala svoje škole: župne, samostanske, katedralne, a poslije i skolastičke. Cilj odgoja bio je stvoriti snažnoga, borbenoga i vještog viteza. U 12. stoljeću nastaju prva sveučilišta koja su imala četiri fakulteta: umjetnički, pravni, medicinski i bogoslovni. Na umjetničkim fakultetima se izučavalo sedam slobodnih vještina, a dijele se na: *trivij*: gramatika, retorika i dijalektika i *kvadrivij*: aritmetika, geometrija, astronomija i glazba.

4. Odgoj

Budući učitelji i nastavnici, kojima će glavna zadaća biti odgajati mlade generacije, moraju imati jasnu predodžbu o tome što je odgoj, kakav nam je odgoj potreban, kako bi razumjeli svoje djelovanje i kako bi svoja nastojanja mogli objasniti drugima.

„Ovaj je neodgojen!“ ili „netko je dobro odgojen“, može li se jasno odrediti značenje ovih rečenica i postoji li jasno određenje odgoja i odgajanja?

Dijete je u povijesti u odgojnom procesu uvijek imalo pasivnu ulogu ili bilo objekt odgojnog djelovanja, a nažalost je ima i dan danas. Dijete se formiralo, oblikovalo, kultiviralo, discipliniralo, vuklo, usmjeravalo itd. Suprotno tomu neki pedagozi poput Rousseau, Pestalozzi, Montessori i dr., govorili su o djetetu kao subjektu vlastitog razvoja, a početkom 20. stoljeća u središtu pozornosti dolazi teza o odgoju usmjerenom prema djetetu, ističe se njegova aktivna uloga u procesu odgoja i obrazovanja. Nesmetano omogućavanje slobodnog razvoja ispunjenog smislom. Iskazuje se povjerenje u djecu i njihove mogućnosti, a za njihov je razvoj nužno stvoriti poticajno okruženje.

Uloga odgojitelja je da motivira, potiče usmjerava razvoj. Dakle, podupiranje pojedinca u njegovu razvoju, osamostaljivanju i osposobljavanju za život. Kvalitetni, pozitivni odnosi temelje se na obostranom prihvaćanju, ravnopravnosti, razumijevanju, toplini, bliskosti, međusobnom povjerenju i poštovanju, brižnosti, suradnji i otvorenoj komunikaciji. Djeca se mogu ostvariti kao slobodna, kreativna bića koja ostvaruju sebe i svoj svijet. Odgoj je proces razvoja čovjeka sa svim njegovim ljudskim osobinama ili omogućivanje uvjeta i poticanje sveukupnog, skladnog funkcioniranja čovjeka, njegova tijela, mozga i srca. Odgoj u užem smislu ograničen je na afektivno područje i odnosi se na vrijednosti, stavove i navike, a odgoj u širem smislu obuhvaća sva tri područja: psihomotoričko (razvoj motoričkih sposobnosti i vještina), kognitivno (usvajanje znanja i razvoj mentalnih sposobnosti), afektivno (razvoj karakternih osobina, vrlina, stajališta, vrijednosti).

4.1. Odgoj – Učenje – Obrazovanje

Učenje obuhvaća različite aspekte, a ne samo promjenu ponašanja i stjecanja znanja. Pojam učenja, koliko god je važan, ni u kom slučaju ne opisuje cjelinu dječjeg razvoja, nego samo jedan dio, a pojam odgoja, koji obuhvaća sve aspekte dječjeg razvoja uključuje i učenje. Cilj učenja nije samo informiranost, nego promjene koje se događaju u sudionicima i odgojnom okruženju. I ovu teoriju bi trebali primjenjivati u školama.

Učenje je proces izgrađivanja čovjeka. Naše vrijednosti, karakterne osobine, stavovi, mentalne i motoričke sposobnosti i vještine pridonose učenju, promjenama ponašanja, ali i postizanju boljih obrazovnih rezultata. Odgoj i obrazovanje su procesi koji se međusobno isprepliću i dopunjuju, a zanemarivanje jednog ili drugog ima često dugoročno štetne efekte u životu pojedinca. Odgoj je događaj, komunikacija, odnosno nastojanje da se svakoj ljudskoj jedinki omogući optimalno samoostvarenje osobnih mogućnosti. Odgoj se događa u kući (roditelji i obitelj), u školi (učitelj i učenici), vjerskim ustanovama, sportskim klubovima, neformalnim skupinama, u slobodnom vremenu (mediji, vršnjaci, samoodgoj itd.)

U istinskom odgoju odgajatelj dijete ne oblikuje za neku društvenu funkciju ili ulogu već mu pomaže da se oblikuje, tj. da se osamostali te da bude slobodno. Važan cilj odgoja je razvoj osobnosti. Moj cilj kao odgajateljice i buduće profesorice usmjeren je na odgajanje boljih ljudskih bića, osposobljavanje za produktivan, ispunjen i kreativan život, prihvaćanje životnih izazova te za konstruktivno sudjelovanje u zajednici.

4.2. Strategije i metode odgoja

Strategije su vještina organiziranja nekog složenog procesa. One obuhvaćaju različite metode i postupke za ostvarivanje nekih ciljeva – u pedagogiji se koriste za ostvarivanje ciljeva odgoja i obrazovanja. Metode se definiraju kao načini pomoću kojih nastavnici u procesu nastave „priopćava učenicima znanja“, provjerava i utvrđuje ta znanja, potiče učenike na samostalan rad te kao načini pomoću kojih učenici, pod vodstvom nastavnika, usvajaju znanja, umijeća i navike. Učenje je složen proces istraživanja, pronalaženja i otkrivanja.

Bitno je omogućiti učenje djelovanjem, iskustveno učenje: sve iskusiti, sve isprobati, izvoditi pokuse i uvijek zadovoljiti interese, osjećaje i motivaciju. Tada učenje postaje igra. Omogućiti učenicima pronalaženje i smišljanje, zatim objašnjenje i dokazivanje te na kraju oblikovanje i razvijanje vlastitih spoznaja. Uz metode komunikacije i metode rješavanja svakodnevnih izazova, svakako treba spomenuti pedagoške mjere kojima se netko u ulozi odgojitelja (učitelja, roditelja) koristi želeći poticati ili spriječiti neke oblike i načine ponašanja.

Razlikujemo četiri vrste odgoja:

- 1) Autoritarni stil odgoja označuje stil u kojemu su odgojitelji (učitelji, roditelji) strogi i zahtjevni, disciplinu ostvaruju prijetnjama i kaznama, uz koje djeca ne osjećaju ljubav i toplinu i u kojem je komunikacija istaknuto jednosmjerna. Uz takvu odgojnu komunikaciju djeca su povučena i nesigurna.
- 2) Popustljivi stil odgoja karakterističan je za odgojitelje koji su jako usmjereni na dijete, koji djeci udovoljavaju u svemu, ispunjavaju sve njihove želje, pokazuju mnogo topline i pozitivnih osjećaja. Nemaju mnogo zahtjeva prema djetetu. Uz takav stil

odgoja dijete je obično pozitivno, uvijek dobro raspoloženo, no izostaje osjećaj odgovornosti.

- 3) Indiferentni stil odgoja odnosi se na odgojitelje koji su obično zaokupljeni sami sobom, koje nije previše briga gdje je i što radi dijete, izbjegavaju dvosmjernu komunikaciju te koji obično nemaju mnogo volje baviti se djetetom. Uz takvo ponašanje djeca su promjenjiva raspoloženja, nemaju kontrolu nad svojim ponašanjem, nezainteresirana su za školu itd.
- 4) Autoritativni (demokratski) stil odgoja obilježava odgojitelje koji pokazuju toplinu i brigu za dijete, imaju zahtjeve prema djetetu (učeniku) koji su primjereni dobi i mogućnostima. Komunikacija je dvosmjerna; dogovara se o svemu što treba učiniti i zajedno razgovaraju o obavljenim zadacima. Odgojitelji nastoje objasniti svaku svoju odluku, a većina odluka nastoje donijeti u dogovoru s djetetom.

4.3. Odgoj u obitelji i obiteljska pedagogija

Obitelj je najstarija ljudska „institucija“. Obitelj je prvi i najvažniji odgojni čimbenik, odnosna prva i osnovna društvena postaja (Ivan Pavao II.) te je nužno istaknuti važnost uloge odgoja u obitelji. Obitelj i odnosi u njoj izrazito su važni za svako društvo i državu. Ulaganje u obitelj, ulaganje je u budućnost svakog društva jer većina problema u društvu proizlazi iz obiteljskih odnosa. Društvo koje ne ulaže u obitelj (odgoj u obitelji) poslije mora ulagati u institucije koje se bave „popravkom“ propusta obiteljskog odgoja. Odgoj u obitelji vrlo je složen proces i često roditelji iz uvjerenja da čine dobro zapravo sve više udaljuju dijete od „pravog puta“, odnosno razvoja djece u samostalne, samouvjerene i časne ljude.

Sretna obitelj težnja je svakog društva. Ona podrazumijeva da su svi njezini članovi odgovorni za svoje postupke i ponašanje.

Načela sretne obitelji možemo sažeti na odrednice:

- 1) *Poštuje se individualnost*: dijete ima pravo na svoje mišljenje, razmišljanje, donošenje odluka u dogovoru s ostalim članovima obitelji. Ljudi čija se individualnost poštovala i razvijala tijekom odrastanja poslije postaju izrazito društveno osviješteni.

Suprotno tomu, egocentrični su ljudi oni koji su doživjeli mnogo ponižavanja, a malo odobravanja. Uloga roditelja i odgojitelja je da podupiru dječju individualnost tako da odluke donose zajedno.

- 2) *Odnosi su ispunjeni ljubavlju*. Ljubav je „milosrdno prihvaćanje i poštovanje sebe i drugih“ (Caddy i Platts, 1994:14), odnosno mentalna energija i duhovna snaga, ali i izvor čovjekove socijalne energije. Dijete koje odrasta u ljubavi razvija samopoštovanje i sigurnost pri ulasku u svijet odraslih. Ljubav je u osnovi svake ljudskosti. Brajša (1995) ističe ljubav kao jednu od sedam tajni uspješne škole. *Autoritativna ljubav* je sposobnost pružanja ljubaznosti, ali ne popustljivosti s djecom, odnosno jasno postavljena pravila (zajednički donesena). Djeca promatraju odnose svojih roditelja i uče od njih te je vrlo važno da roditelji njeguju svoje odnose, to jest da imaju vrijeme za sebe.

- 3) *Stalna komunikacija svih članova obitelji* osnova je zdravih odnosa u obitelji. Dvosmjerna komunikacija trebala bi biti prioritet. Roditelji trebali bi slušati djetetovo mišljenje. Ako roditelji u razgovoru s djetetom vrše pritisak ili dijete optužuju za određene postupke tada se djeca udaljavaju od potrebe da s roditeljima razgovaraju kad su im potrebni savjet ili pomoć.

Kvalitetna komunikacija svih članova obitelji je preduvjet dobrog odgoja. Kao i u braku, problemi nastaju kad izostane komunikacija ili je njezina kvaliteta narušena. U današnje vrijeme roditelji sve više zbog posla izbivaju iz kuće i sve manje vremena provode sa svojom djecom. Bez obzira na obaveze, roditelji trebaju svaki dan imati vrijeme za razgovor s djecom: o njihovim izazovima, željama, mogućnostima...

- 4) *Međusobno poštovanje i prihvaćanje svih članova obitelji*; poštovanje je potrebno zaslužiti. Kako i od odraslih, tako i od strane djece.

4.4. Kvalitetni odnosi u obitelji

Najviše što svojem djetetu možete dati u životu su skladan i kvalitetan obiteljski odgoj što će biti čvrst temelj njegova psihičkoga i fizičkoga razvoja. *Glenn i Nelsen* 1987. navode sedam važnih pojmova i vještina potrebnih za razvoj sposobne osobe:

1. razvijeno samopouzdanje: snažno razvijen pojam o vlastitim sposobnostima (sposoban sam, ja to mogu).

Odgojno ohrabriranje iznimno je važno za razvoj samopouzdanja djeteta. Djeca koja razvijaju samopouzdanje manje su sklona ovisničkom ponašanju, odustajanju i/ili bijegu od škole, manje su povodljiva.

Djecu treba pohvaliti za konkretan uspjeh. Djeci trebamo govoriti da smo sigurni u njih, da će uspjeti ako se potrudu, da to mogu, da ih podupiremo i vjerujemo u njih.

2. razvijen pojam o važnosti u temeljnim odnosima (potreban sam i pridonosim); dijete mora imati važnu ulogu u obitelji, ali i odgovornost.

3. utemeljen pojam o vlastitoj moći i utjecaju na svoj život (donošenjem odluka mogu utjecati na svoj život)

4. razvijene interpersonalne vještine (sposobnost za suradnju, prijateljstva, pomaganje, empatiju, pregovaranje; socijalna kompetencija)

5. razvijene intrapersonalne vještine (razumijevanje vlastitih i tuđih emocija; samokontrola i samodisciplina)

6. utemeljene sustavne vještine (sposobnost odgovorne, prilagodljive i integrirane reakcije na ograničenja i posljedice svakodnevnog života)

7. utemeljene vještine prosuđivanja (mudrost i procjenjivanje situacija prema odgovarajućem sustavu vrijednosti).

Kvalitetan odgoj podrazumijeva to da roditelji budu ogledni primjeri kako se treba ponašati, komunicirati i živjeti. Odgoj ne može biti samo intencionalan, a da izostane ogledni primjer roditelja jer dijete neće „upiti“ ono što mu se govori, nego način kako to sami provodimo, to jest živimo. „Zato, ne zaboravimo da uvijek svojim ponašanjem služimo djeci kao pozitivan ili negativan uzor u svakodnevnom životu.“ (*Rečić, 1996:7*)

4.5. Socijalizacija

Pojam je izveden od lat. riječi *socius*, *socialis* – društven, druželjubiv, pa se socijalizacija obično shvaća kao podruštvljenje. Socijalizacija je proces u kojem se usvajaju pravila ponašanja, običaji, navike, jezik, sustavi vrijednosti te stavovi zajednice i određene kulture, a kako bi se osoba što bolje integrirala i učinkovito funkcionirala kao član društva ili bila osposobljena za život u zajednici. Proces razvoja prepoznatljive osobnosti, koja pojedinca čini jedinstvenim i različitim od drugih, naziva se personalizacija.

Dakle, procesom personalizacije izgrađuje se osobnost, a procesom socijalizacije razvija se društvenost, a ta dva procesa su povezana. Djeca poukom, opažanjem i iskustvom preuzimaju oblike ponašanja, sustav vrijednosti i druge kulturne sadržaje specifične za zajednicu u kojoj žive. Socijalizacija je složen proces i zahtjevna odgojna zadaća osposobljavanja djece za život u zajednici pa zato zahtjeva osmišljen odgoj u obitelji i školi. Odgoj, obrazovanje i socijalizacija su procesi, valja istaknuti da je u djetinjstvu najintenzivniji, ali traje cijeli život. Socijalizacijski proces započinje u obitelji, a dijete od svojih najbližih uči govoriti, usvaja navike, pravila ponašanja i osnovne norme. Dakle, u obitelji ima prvi doticaj s ljudima, a zbog emocionalne vezanosti to trajno obilježava njegovu osobnost i utječe na njegove odnose s drugima tijekom života pa se govori o primarnoj socijalizaciji. Dijete u odnosu s drugim ljudima izvan obiteljskog kruga stječe nova iskustva i znanja o funkcioniranju u društvu, što se naziva sekundarnom socijalizacijom. Tercijarna socijalizacija traje neprekidno, a osoba se prilagođava novim okolnostima pri preuzimanju različitih socijalnih uloga, primjerice radnih, bračnih, roditeljskih i sl.

Dijete je prirodno obdareno osjećajem za ispravno i pogrješno, s jedinstvenim načinom razmišljanja i doživljavanja te urođenim programom za pravilan razvoj, kojem bi odrasli nepravilnim odgojem mogli naštetiti. Smatram da djeca također mogu utjecati na odrasle, odnosno da je taj utjecaj dvosmjernan. Na dijete se gleda kao na sudionika koji aktivno pridonosi svojoj socijalizaciji, a interakcijom s drugima utječe i na društvo oko sebe. Među članovima obitelji postoje jedinstvene veze koje služe kao model za stvaranje socijalnih odnosa tijekom života. Po snazi se niti jedan drugi sustav ne može mjeriti s obitelji. Svojim ponašanjem roditelji su primjer svojoj djeci. Odnos s vršnjacima važan je kontekst za stjecanje novih socijalnih vještina i razvoj društvenosti, osobito u razdoblju adolescencije.

U školi dijete većinom usvaja samo znanje i vještine potrebne za njegovu profesionalnu socijalizaciju. Djeca koja imaju potporu učitelja, mogu izgraditi pozitivan osjećaj pripadnosti školi i stvoriti pozitivne odnose s vršnjacima.

Nastavnik je model ponašanja, i trebao bi pomagati svojim učenicima u pozitivnim odnosima s vršnjacima i ostalim nastavnicima. Pojedinač se cijeli život mora prilagođavati situacijama u društvu. Pri organiziranju ili usmjeravanju odgojnog procesa osobito je poželjno imati pozitivne primjere te jasne i kvalitetne sadržaje učenja.

5. Alati za uspješne rezultate

5.1. Moć pohvale

Kada ste zadnji put čuli pohvalu? Kada ste nekome dali pohvalu? Čemu ona služi? Pohvale imaju nevjerojatnu moć. Svi shvaćamo pravu moć pohvale kada ju dobijemo. Često je lakše izreći kritike poput: Ovo nije dobro. Kako si ovo napravio/la? Zašto ovako? Moj stav je: bolje šutjeti, nego kritizirati. Roditelji i učitelji trebali bi kod svakog napretka pokazati oduševljenje. Pohvala je pravi put do samopouzdanog, sretnog i zadovoljnog djeteta.

Zašto se bojimo poduzeti nešto, krenuti u neki izazov? Zato jer slažemo scenarij u glavi najgoreg mogućeg ishoda, a to je neuspjeh. Što ako ne uspijem? Koliko puta do sad nismo uspjeli? Pa što ako ne uspijem? Neuspjeh je lekcija koju učimo na našem putovanju. Sa svakim neuspjehom smo korak bliže uspjehu. Svi „neuspjesi“ nas vode do ciljeva koje želimo. Neuspjeh je prilika za rast. U nama se javlja strah da ne ispunimo svoja ili tuđa očekivanja. Svaki neuspjeh je prikriveni blagoslov. Zato naučimo dijete da prigrli neuspjeh jer to je trenutačno stanje i sve se mijenja. Najvažnije je ne odustati. U ovome je razlika između uspješnog i neuspješnog čovjeka.

5.2. Ustrajnost

Dijete često odustane od nečega zato što mu cilj izgleda nedostižan. Postavite dostupnije ciljeve. Postupnim ostvarivanjem tih pojedinačnih ciljeva dijete će željeti napredovati. Dijete mora uživati u procesu učenja. I tu leži ključ uspjeha. Treba ga motivirati pohvalama i pri manjim uspjesima. Učite djecu da se prepreke ne pojavljuju da bi ih zaustavile u njihovom napredovanju, nego da ih potiču da spoznaju koliko zaista nešto žele. Svakako treba pohvaliti dijete i za trud. Smatram i vjerujem da se sve vještine mogu naučiti dovoljnim i pravilnim brojem ponavljanja. Istraživanja dokazuju da je ustrajnost ono što donosi uspjeh, a ne talent ili inteligencija. Neka djeca su rođena kao uporna, druga pak nisu i trebaju našu podršku.

5.3. Kažnjavanje ili disciplina?

Odgajati može svatko, ali mudro odgajati nije jednostavno. Odgoj zahtijeva vrijeme i pažnju. Kažnjavanje kao odgojna metoda ne daje rezultate, trenutno je rješenje i ne dovodi nas do cilja. Kažnjavanje djece je linija manjeg otpora i na taj način ne podučavamo dijete nikakvoj lekciji. Kazna proizlazi iz nemoći, neznanja, nervoze, ljutnje, frustracije, nedostatka vremena za objašnjenje, dok disciplina proizlazi iz mira, vodstva, objašnjenja, mudrosti. Discipliniranje djeteta je ono čemu težimo. Disciplina znači učiti dijete uzroku i posljedici. Kad bismo dijete učili od malena da prihvaća vlastitu odgovornost, svijet bi bio puno ljepše mjesto.

Discipliniranje djeteta odvija se u tri koraka. Prvi korak je upozoriti dijete i dati mu šansu. Drugi korak je najaviti disciplinsku mjeru. Treći korak je reagirati. Biti dosljedan u svojim mjerama i nastojanjima. Na taj se način zaslužuje poštovanje. Nije uvijek lako izdržati i biti dosljedan, ali to je jedini način koji vodi do cilja.

Primjer: (Za sljedeći sat nauči određeni dio skladbe ili cijelu skladbu pa ćeš moći nastupiti.)

Nakon toga treba djetetu dati do znanja tko će biti odgovoran ako ne bude nastupa. Profesori, roditelji i odgajatelji griješe kada nisu dosljedni. Dijete mora osjetiti posljedicu vlastitih izbora. Mi dajemo mogućnost izbora djetetu i time ga učimo da je njegov život u njegovim rukama i da preuzima odgovornost za svoje postupke.

5.4. *Biti uzor*

Trebali bismo osvijestiti da smo mi, odgajatelji, profesori, uzori djeci. Trebali bismo se pobrinuti oko toga kako nas gledaju i promatraju. Djeca promatranjem upijaju naše emocije, izraz lica, naš pristup i naše stavove. Mi, kao njihovi mentori, trebali bismo im ukazati na važnost iskazivanja emocija. Osvijestiti im važnost samokontrole i objasniti da možda ne možemo uvijek utjecati na okolnosti, ali da možemo utjecati na svoje misli i na svoje viđenje tih okolnosti. Na taj će se način lakše nositi sa izazovima koji su pred njima.

6. Kako se ponašati prilikom nastupa?

Gledanjem u publiku privući ćete pozornost i uspostaviti kontakt. Trebali bi izbjegavati slati pogrešne signale kao pokazivanje grimasa, mrštenje, ljutnju itd. Ljudi su velikim dijelom emocionalna bića. Evolucija potvrđuje – prvo vidimo i reagiramo, pa tek onda slušamo. Tako je pokret, govor tijela, ono što prvo vidimo i čemu vjerujemo. Prilikom javnog nastupa važno je znati da je nasmiješeno, pozitivno lice neizostavan dio profesionalnog nastupa.

Osmijeh ulijeva povjerenje, te će umjetnik koji se smiješi djelovati simpatično i samopouzdan.

Introvertiranost, pretjerana skromnost ili velika samokritičnost zbog koje patimo od silne treme, najčešći su ubojice dobrih ideja. Privući i zadržati pozornost publike umijeće je koje se uči i koje se može naučiti. Naš nastup se uvelike može usporediti nastupom dobrog govornika. I jedni i drugi imaju isti teoretski temelj: od načina disanja i svladavanja treme, do pripreme i redoslijeda izlaganja te govora tijela.

Teorijski temelj postavili su veliki antički teoretičari Ciceron i Kvintilijan, prije 2000 godina. Retorika nije zastarjela vještina, ona se uvlači u moderan svijet 21. stoljeća pod raznim imenima kao prezentacijske vještine, umijeće samoprezentiranja itd. Retorika ima taj primarni faktor – uvjeriti, voditi, upravljati. Bez osnovnog znanja i uporne vježbe ne mogu se razviti dobri govornici, tako ni dobri „zabavljači na pozornici“.

Mi obični ljudi, volimo pronalaziti opravdanje za svoje neuspjehe, pa se promatrajući druge tješimo mišlju da je to „bogomdano“, odnosno da posjeduju neki dar s neba koji im je jednostavno podaren. Činjenica je da neki brže usvajaju vještine od drugih. Činjenica je da neki u startu posjeduju bolje predispozicije – manju tremu, ugodniji glas, bolji stas. Prije svega treba se usuditi, treba željeti. Mjerilo uspjeha uvijek je bilo isto – dobra volja i uporan rad. Oni uporni vrlo brzo su kompenzirali osobne nedostatke radom, upornošću, ponavljanjem. Oslobodili su se, stekli samopouzdanje, i sa zahvalnošću prihvaćali svaki savjet i iskrenu sugestiju. Dio uspjeha je samopouzdanje i sigurnost stečena kroz rad. Nastupanje se uči nastupanjem, nema drugog načina. Kroz vlastite pokušaje i pogreške, ali i analizom tuđih, mnogi su postigli vrlo dobre rezultate.

Čestim vježbanjem i nastupanjem postajemo samopouzdaniji i sigurniji u javnim nastupima. Svaki novi nastup smanjuje tremu jer organizam dovodi u poznato, već proživljeno stanje.

Svaki put kad stanemo pred ljude prezentiramo sebe. Bitan je prvi dojam, halo-efekt. Mi smo glumci na pozornici, što je zaista teško prihvatiti. Treba izgledati kao da toga trenutka, na licu mjesta komponiramo note, to je ono što onoga koji nastupa čini uvjerljivim. Vježba čini majstora.

6.1. Strah i trema

„Mozak je zaista prekrasna stvar: započinje raditi istog trenutka kad se rodite i ne staje sve do trenutka kad trebate govoriti u javnosti.“ *Mark Twain*

Trema pred javni nastup, prevelika samokritičnost, introvertiranost ili strah od kritike slušača najčešći su razlozi zbog kojih se poneka odlična ideja nikada ne realizira. Riječ trema potječe od latinske riječi *tremere*, što znači drhtati, jer je drhtanje tijela, osobito ruku, osnovna manifestacija organizma za vrijeme izloženosti stresu.

Trema je osjećaj straha i izgubljenosti koji se javlja pred javni nastup. Prva nagona reakcija koju poželimo učiniti kad stanemo na pozornicu je pobjeći. Zbog toga grča i napetosti tijela nastaje drhtanje tijela, ruku, nogu i glasa. Trema traje samo prvih nekoliko minuta nastupa, dok se organizam ne prilagodi novoj situaciji. Prema znanstvenim istraživanjima traje uglavnom oko tri minute, a nakon toga se organizam počinje opuštati. Kao što smo zaboravili prirodno i duboko disati, što smo znali u trenutku rođenja, a sad to ponovno učimo, tako i tremu moramo racionalizirati. Kad god se može treba se približiti publici, uspostaviti kontakt s njom, osobito očima. Gledati publiku u oči i sve ih ravnomjerno obuhvatiti.

Priprema je najviše što možemo učiniti kako bismo smanjili tremu. Kritiku treba znati prihvatiti kao put prema većem znanju. Strahove ne treba izbjegavati, s njima se treba suočavati. Zaboravljanje teksta izbjeci ćemo dobrom pripremom, sviranjem pred zrcalom ili svojim prijateljima ili ukućanima. Mnogi profesionalci (glumci, spikeri, voditelji) pred javni nastup namjerno vježbaju izvedbu teksta s pojačanom gestom, pojačanim tonom, gotovo vičući, ne bi li je u trenutku kad stanu pred publiku, blokirani tremom, zapravo sveli na upravo razumnu mjeru.

Bitni koraci kako ovladati tremom:

1. Priprema, priprema i priprema.
2. Vježbe koncentracije i disanja
3. Mentalne slike, zamišljanje pozitivnog ishoda
4. Često nastupanje u javnosti

Zamišljanje pozitivnog ishoda vrlo je učinkovito. Zamislimo trenutak završetka koncerta, u mislima čujemo pljesak i osjećamo zadovoljstvo samim sobom. Dubokom koncentracijom usmjerujemo misli i tijelo u stanje ugone. Zatim se prebacujemo u sadašnji trenutak, noseći sa sobom taj ugodan osjećaj. Trema tako postaje sekundaran osjećaj, a mi smo preplavljeni pozitivnom emocijom koja je nastala zamišljanjem pozitivnog događaja i ta emocija dominira nastupom. Takvom kontrolom naših misli i emocionalnom pripremom možemo uvelike utjecati na pozitivan ishod. Tehnika dubokog disanja je prvi korak prema stvaranju mentalne i duhovne ravnoteže. Postiže se bolja unutarnja ravnoteža, a pridonosi i boljem zdravstvenom stanju. Iako smo zbog stresa i tempa života uglavnom zaboravili duboko disati, u trenucima stresnog događaja, što je javni nastup, nesvjesno sebi kažemo: duboko diši, uspravi se.

Danas dišemo isprekidano, brzo, neritmično, plitko, iz prsnog koša, umjesto iz ošita. Kako bismo ponovno naučili maksimalno koristiti kapacitet pluća, moramo učiti tehniku dubokog, trbušnog disanja, koje je ritmično, polagano i omogućiti optimalan dotok kisika u organizam. Snimajući se kamerom možemo si pomoći da bolje vidimo sebe. Tek kad saznamo tko smo u javnosti, kako izgledamo i kako zvučimo drugima, možemo birati i odlučiti želimo li taj imidž promijeniti ili zadržati. Sve dok ne prihvatimo onu osobu koju drugi vide u vama, nećemo moći raditi na sebi i mijenjati se nabolje.

Ključ uspjeha je poznavanje samoga sebe – spoznati svoje prednosti i suočiti se sa svojim nedostacima jer svaki javni nastup je usmjeren prema publici koja procjenjuje našu uvjerljivost. Pretjerano samopouzdanje i uvjerenost može iritirati publiku koja će takvo ponašanje doživjeti kao arogantno i bahato, što će smanjiti njegovu sugestivnu moć. Podcjenjivanje vlastitih sposobnosti, odnosno pomisao da je to vještina kojom nikada nećemo ovladati, s druge strane stvara pretjeranu tremu koja djeluje na kvalitetu nastupa pa osoba izgleda nesigurno i neuvjerljivo. Okružje u kojem se nije njegovala osobnost, individualnost i pravo na vlastito mišljenje dovelo je do takvoga stava. Naše tijelo nesvjesno šalje poruke uvjerenosti ili sumnje u ono što govorimo, bez obzira na ono što izgovarate.

Stoga, izgledamo li samopouzdana, govorimo li polako, dišemo li duboko, održavamo li kontakt očima s publikom- vjerovat će nam.

I na kraju, cilj nam je težiti slobodnom i spontanom nastupu. Vratiti se otvorenom i prirodnom izražavanju svoga stava.

6.2. Disanje

Zbog brzog i stresnog načina življenja, počinjemo disati iz gornjeg dijela trbuha. Pravilno disanje donosi puno dobrobiti vezano za zdravlje, stav i sam dobar osjećaj, a uvjeren sam da je i usko vezano uz sviranje i osjećaj fraze kao i svladavanje i prihvaćanje treme za vrijeme nastupa. Prilikom udisaja imamo osjećaj uzdizanja, to je krivi način disanja. To možemo poistovjetiti sa sviranjem u višim položajima. Prilikom takvog disanja upotrebljavamo mišiće vrata i ramena. Što znači da prilikom disanja udišemo 6-7 puta više zraka nego kad dišemo abdominalno. Takvo disanje upotrebljavamo u stresnim situacijama, a nakon nekog vremena postane nam navika.

Kisik je jedan od najvažnijih elemenata za naše tijelo. Sve stanice u tijelu imaju potrebu za kisikom. Kisik dovodimo do stanica, do mozga, potreban nam je za učenje, pamćenje itd. U stresnim situacijama disanje se ubrzava, dah postaje kraći i plići, a "plućnim" disanjem, umjesto trbušnim, povećava se razina anksioznosti. Kako bismo smirili centralni živčani sustav koji luči adrenalin i kortizol, hormon stresa, moramo preusmjeriti disanje na trbuh, kako bismo stimulirali vagus, centar parasimpatičkog živčanog sustava i smirili se.

Trbušno disanje je disanje u kojem se dijafragma (tanki, duguljasti mišić koji odvaja pluća i abdomen) pomiče gore- dolje. Takvo disanje nas najbolje opskrbljuje kisikom, pritom masira organe abdomena i opušta tijelo i um. Kod pravilnog disanja prilikom udisaja trbuh se podiže, a prilikom izdisaja spušta. Kako bismo postigli pravilno disanje trebamo polako udahnuti kroz nos i brojiti do pet te također zadržati dah brojeći do pet. Polako izdahnuti kroz usta, opet brojeći do pet. Ovaj proces treba ponavljati nekoliko puta.

7. Izazovi za nastavnike 21. stoljeća

Najvažnije je da dijete uči čineći. Djeca su istraživači, a roditelji njihovi učitelji. Istraživači naglašavaju potrebu za pozitivnim ohrabivanjem. Ljudske moždane stanice stvorene su da primaju stimulaciju i da se pod njezinim utjecajem razvijaju. Ako dijete odrasta u poticajnoj okolini, znanstveno je dokazano, da se njegova inteligencija razvija. Dijete uči kroz igru i istraživanje. Igra je jedan od najdjelotvornijih načina učenja. Ključno je pretvoriti igru u iskustvo učenja i pobrinuti se da je učenje većinom zabava. Uvijek je potrebno naglasiti što treba učiniti, a ne naglašavati što ne treba. Djeca rastu prema obrascima. Ona su rođeni istraživači. Djecu trebamo poticati da istražuju u sigurnoj okolini. Mozak tijekom prvih šest godina života usvaja informacije ogromnom brzinom i bez imalo napora. Govor je jedinstvena ljudska sposobnost. Djeca ga uče slušajući, oponašajući i vježbajući. Ako se za vrijeme podučavanja ne zabavljamo, te ako se učenik ne zabavlja, trebali bismo nešto promijeniti. Ljubav je najvažniji sastojak ranog dječjeg obrazovanja. Toplina i nježnost najvažniji su za zdrav razvoj mozga. Niti jedno dijete nije programirano za neuspjeh. Toga treba biti svjestan.

U proces učenja treba vratiti zabavu. Sve najbolje tehnike uključuju tri stvari: zabavne su, brze i ispunjavajuće. Najbolje metode uključuju opuštanje, akciju, stimulaciju, emocije i uživanje.

Sve dobre izobrazbe temelje se na ovim glavnim načelima:

1) Najbolje „stanje“ za učenje

Stanje opuštenosti ili stanje opuštenosti je stanje koje potiče inspiraciju, brzo upijanje činjenica i pojačano pamćenje. Istraživači su dokazali kako je slušanje barokne glazbe idealno za ubrzano učenje, djelomično zato jer je njen ritam glavni ritam 60-70 udaraca u minuti identičan moždanim alfa valovima².

²Aktivnost mozgovnih valova koja nas najbolje povezuje s podsvjesnim dijelom uma predstavljaju alfa valovi čija je valna dužina 8 do 12 cikla u sekundi.

2) Poticajna okolina

Dijete uči radeći stvari, iskušavajući ih, dodirujući, njušeći, ljuljajući, govoreći, eksperimentirajući. Uz sve to dijete uči izvanrednim tempom. Dijete je podložno sugestiji i upija informacije iz svega što se oko njega odvija. Kad dijete dođe u školu zabava ponekad nestaje. Djeca su prisiljena mirno sjediti, slušati i zapisivati. Oduzeta im je sloboda istraživanja, raspravljanja, pitanja i sudjelovanja. Od trenutka ulaska učenika u učionu ozračje mora biti srdačno. Za takvo ozračje potrebni su raznolikost, mašta i izazov. Međusobna interakcija i razgovor vitalne su sastavnice ozračja oduševljenja.

3) Vizualizacija cilja

Vizualizacija je moćno sredstvo učenja. Mnogi nastavnici ne shvaćaju koliko negativna sugestija može biti štetna. Svi mi bolje učimo kada mislimo da nešto možemo. Učenika treba potaknuti da jasno vizualizira kako će u budućnosti upotrijebiti svoje znanje. Potrebno je odgajati taj pozitivan stav i na taj će način dijete lakše svladati nadolazeće izazove. Tako će se suočiti sa izazovom jer ga je već osvijestilo u vizualizaciji.

4) Spremanje naučenog u dubinsko pamćenje, aktivacija i primjena

Obrazovanje nije samo usvajanje novih informacija. Uključuje razmišljanje o usvojenom znanju i njegovo spremanje u dubinsko pamćenje. Dokazano je da je prije spavanja dobro ponavljati gradivo jer tada u snu mozak procesira informacije i sprema ih u duboko pamćenje. Informacijama treba moći i pristupiti. Djeca vole organizirati igre, igrokaze, prezentacije u kojima će na svoj način prikazati naučeno. Bitno je naučeno potkrijepiti svim osjetilima. To je najbrži i najlakši način učenja. Naučeno je potrebno upotrijebiti i primijeniti u stvarnom životu. U našem su to slučaju nastupi, koncerti i kućna muziciranja.

8. Zaključak

U ovome radu obradila sam, po mome mišljenju, najvažnije teme vezane uz odgoj djeteta, načine, strategije i metode koje će nam olakšati i pomoći u razumijevanju njih samih.

Kao što sam već spomenula u uvodu, cilj rada bio je produbiti svijest o obrazovanju koje nas prati kroz cijeli život od ranih godina života.

Oslonila bih se na riječi Leopolda Mozarta i njegova obrazovna načela: ljubav, strpljenje i uzor, sve protkano brojnim podukama. Nježnost i toplina su okvir za rast.

Odgoj je proces razvoja čovjeka sa svim njegovim ljudskim osobinama. Naša uloga je, po mojoj definiciji, pomoći im u tom procesu da se ostvare kao slobodna i kreativna bića koja ostvaruju sebe i svoj svijet.

„Odgoj je važniji od obrazovanja, dakle odgajati ne treba ni suca ni vojnika, nego – čovjeka!“ Jean Jacques Rousseau

Bibliografija

1. BERGOGLIO, Jorge Mario, Papa Franjo, *O odgoju*, Mašina, Melanija i Janeš, Ana Marija Drmić (prijevod na hrvatski jezik), Split: Verbum, 2015.
2. BUČEVIĆ, Ana, *Safari duha: Knjiga o mudrosti odgoja*, Split: Harfa d.o.o., 2015.
3. DRYDEN, Gordon i dr. Vos, Jeannette, *Revolucija u učenju: Kako promijeniti način na koji svijet uči*, dr. Kuterovac Jagodić, Gordana (prijevod na hrvatski jezik), Zagreb: EDUCA, d.o.o., 2001.
4. HENTIG, Hartmut von, *Kakav odgoj želimo?*, Gamulin, Vitarnja Lee (prijevod na hrvatski jezik), Zagreb: EDUCA, d.o.o., 2007.
5. KOMENSKY, Jan Amos, *Velika didaktika*, Nevenić-Grabovac, Darinka (prevela na srpski jezik), Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1967.
6. MATIJEVIĆ, BILIĆ, OPIĆ, Milan, Vesna, Siniša, *Pedagogija za učitelje i nastavnike*, Zagreb: Školska knjiga d.d., 2016.
7. MONTESSORI, Maria, *Priprema za život: odgoj neovisnosti i odgovornosti*, Zagreb: Naklada Slap, 2003.
8. PAVIĆ, Silva, *Odgoj započinje rođenjem djeteta*, Pula: vlast. nakl., 2010.
9. ROUSSEAU, Jean jacques, *Emil ili o odgoju*, Širola, Ivan (preveo na hrvatski jezik), Zagreb: Nakladom Hrv. ped. književnog sora, 1887.-1889.
10. ŠPANJOL, Mirela Marković, *Moć uvjeravanja*, Zagreb: Profil International d.o.o., 2008.
11. Bilješke s predavanja Metodika nastave violine i viole